

William of Tyre'ın Gözünden İslam ve Müslümanlar

Islam and Muslims through the Eyes of William of Tyre

Ayşe Çekiç

Dr. Öğr. Üyesi, Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Mardin, Türkiye

Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Faculty of Theology, Islamic History and Arts, Mardin, Türkiye
aaysecekeic@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-4214-1584>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.31591/istem.1451106

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 11.03.2024

Accepted / Kabul Tarihi: 14.06.2024

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2024

Cite as / Atıf: Çekiç, Ayşe. "William of Tyre'ın Gözünden İslam ve Müslümanlar". *İstem* 43 (2024), 55-72. <https://doi.org/10.31591/istem.1451106>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem>

William of Tyre'in Gözünden İslam ve Müslümanlar

Öz

Orta Çağ, Batı dünyasının İslam ve Müslümanlar hakkında kapsamlı veri ürettiği bir dönemdir. Haçlı Seferleri tarihi incelendiğinde sürecin en yetkin kalemlerinden biri William of Tyre'dir. "Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum" adını verdiği 23 bölümlük Haçlı Seferleri anlatısında yazar, İslam ve Müslümanlar hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Haçlı tarih yazımının genelinde İslam'a ve Müslümanlara karşı olumsuz bakış açısı hâkimdir. William'a göre İslam dini ve Müslümanlar uydurma bir inanç sisteminin ürünüdür. Haçlı Seferleri tarihinde İslam ve Müslümanları bu bakış açısıyla sistematik olarak tasnifleyen ve düşman olarak gören yazarın anlatıları gerçekte örtüşmemektedir. Bu makale, William'ın gözünden İslam ve Müslümanların konumunu ve ele alınma gerekçelerini incelemektedir. Kaynak analizi yöntemiyle İslam ve Müslümanları tasvir eden anlatıların sınıflandırılmasıyla yazarın zihnindeki profil anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak William'ın gözünden İslam ve Müslümanların varlığının, Haçlı seferlerini tetikleyen bir süreçte tekabül ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ Tarihi, William of Tyre, Haçlı Seferleri, Tarihçilik, İslam.

Islam and Muslims through the Eyes of William of Tyre

Abstract

The Middle Ages is a period in which the Western world produced extensive data on Islam and Muslims. When the history of the Crusades is analysed, one of the most competent writers of the process is William of Tyre. In his 23-part account of the Crusades, entitled 'Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum', the author provides comprehensive information about Islam and Muslims. Crusader historiography is dominated by a negative view of Islam and Muslims. According to William, Islam and Muslims are the product of a fabricated belief system. The narratives of the author, who systematically classifies Islam and Muslims in the history of the Crusades from this point of view and sees them as enemies, do not correspond to reality. This article analyses the position of Islam and Muslims from William's perspective and the reasons for their treatment. It is attempted to make sense of the profile in the author's mind by classifying the narratives depicting Islam and Muslims through the method of source analysis. As a result, it is concluded that the existence of Islam and Muslims in William's eyes corresponds to a process that triggered the Crusades.

Keywords: Medieval History, William of Tyre, Crusades, Historiography, Islam.

Giriş

İnsanoğlu yaratılışı gereği, muhayyilesi ve gerçeği arasında bazen izafi, bazen de reel bir bağ kurma eğilimindedir. Bu durum birey olarak insanı ve ona ait toplumu içinde bulunduğu atmosfere ait kılar; atmosfer katmanının dışında kalan öteki dünyaya yabancılaştırır. Batılı insan, Doğu'yu gördüğünde gerçekten gördüğünü mü güncel izlencesine aktarmıştır ya da görmek istediğini mi geçmiş izlencesinden çekip çıkarmıştır sorusuna, 19. yüzyıl seyyahı J. L. Stephens'in (ö.1852) Mısır ve kutsal topraklara yaptığı gezi notlarından cevap bulduğumuzda geçmiş izlencenin güncel izlenceye tercih edildiğini görebiliriz: "*Uyanırken gördüğüm rüyalara dair yanılısama bir bir silinip gidiyor; Doğu'nun muhteşem manzaraları boşa çıkıyor. Ancak hala ilkel basitliğe ve çöl çocuklarının saflığına yapışıp kalıyorum; mizaç ve temizlikleri, memnuniyet duydukları fakirlikleri ve lüksü hor görmeleri insan fitratının gerçek asilliğine yaklaştırırken, "Doğu Diyarı" şairini sürdürüyor*".¹ Burada Doğulu insanın ilkeliği ve çöle entegreli hayatı, Batı'nın tahayyülündeki Doğu imgesinin "*Doğu'nun muhteşem manzaralarına*" rağmen, muhayyelin reele tercih edildiğine işaret etmektedir.

Toplumların dâhil oldukları medeniyet havzası aidiyet hissinin dışında kalan diğer havzalardan din, dil, kültür gibi noktalarda ayrılmaktadır. Bu ayrışmanın sonucunda medeniyetler "ben" idraklerini bagajlarında gizledikleri muhayyile ile harmanladığında, hem kendiliklerini inşa ederken hem de ötekine işaret edici bir argüman icat ederler.² Batı medeniyetinin İslam'ı ve İslam'a dâhil olanları muhayyel hafızasında ete kemiğe büründürme arzusuna bakıldığında bu durum Müslümanları, Batı'nın gözünde gerçeküstü bir forma büründürmektedir. Muhayyel Müslümanların Batı tasavvurundaki Doğulu konumu İslam'ın ilk yayılış yüzyıllarından itibaren Akdeniz havzasını çevreleyici şekilde fetih yollarını tutmuş olmalarıyla ilgili görülmektedir. Belçikalı bilim insanı Henri Pirenne'nin 20. yüzyıl gibi geç bir zamanda Hz. Muhammed olmaksızın Charlamagne'nin olamayacağını dile getirdiği önermesi, İslam'ın ilk yayılış yüzyıllarından itibaren Batı algısında olumsuz bir pekiştireç olarak algılandığını göstermektedir.³ Pirenne'nin iddialı tezi sonraki süreçte pek çok eleştiriye maruz kalmış olsa da⁴ sömürgeciliğin en bulaşıcı refleksi olduğu bir çağda İslam'ı, Batı'yı düşünüş moduna geçiren bir ibre olarak değerlendirmiş olması dikkate şayandır.

İslam'ın yayılış hızına orantılı olarak Müslümanların Batı penceresinden algılanma biçimleri Avrupa siyasetini derinden etkilemiştir. Roma'nın yıkılmasından

¹ Sophie Rose Arjana, *Batı Tahayyülünde Müslümanlar*, çev. M. Murtaza Özeren (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 28.

² Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması*, ed. Murat Yılmaz (İstanbul: Vadi, 2017), 26-27.

³ Thierry Hentsch, *Hayali Doğu Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, çev. Aysel Bora (İstanbul: Metis, 2016), 45; Henri Pirenne, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Yayınları, 2006), 274.

⁴ Samet Zenginoğlu, "Şarhman ve Pirenne Tezi", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 10 (2022), 235-238.

sonra yaşanan buhranların kiliseyi güçlendirmesi⁵, Haçlı Seferleri'nin dinsel güdüyle harekete geçmesini kolaylaştırmıştır. 1095 yılında Clermont Konsili'yle başlatılan seferler sayesinde Batı dünyası İslam'ın yayıldığı ilk andan itibaren geliştirmeye çalıştığı karşı refleksi, Hristiyanlık çatısı altında kümülatif bir şekilde icra etme imkânına kavuşmuştur.⁶

Bu makalede Haçlı seferlerinin içgüdüsel muharrik yönü olan Müslüman algısının bir Haçlı tarihçisi özelinde-William of Tyre (ö.1185)-nasıl değerlendirildiği ele alınmıştır. William of Tyre'in Kudüs Haçlı Krallığı kurulduktan (1099) sonra bizzat Doğu'da yaşayarak eserini kaleme alması onun bakış açısını daha da değerli kılmaktadır. Zira Müslümanları ve İslam'ı, Hristiyan bir din adamı sıfatıyla müşahede etmiş olması dahi, onu mevcut Batı geleneğinden koparmamış; aksine İslam'a ve Müslümanlara karşı erken Haçlı kaynaklarında görülmeyen sistematik bir metotla karşı duruş sergilemesine neden olmuştur. Bu yönüyle William of Tyre'in İslam ve Müslüman algısı, neden ve nasıllarıyla özel olarak çalışılmayı hak etmektedir. Çalışma giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. 1. Bölümde, Batı'nın İslam hafızası ve Müslümanları algılayış biçimlerinin Haçlı seferlerine değin serüveni incelenmiştir. 2. Bölümde, William of Tyre'in İslam anlatısının arkeolojisine odaklanılarak İslamiyet'in kökeninin ne olduğu meselesi yazarın gözünden değerlendirmeye tabi tutulmuştur. 3. Bölümde ise William'ın bakış açısıyla genelden özele Müslümanların kim olduğu sorusu üzerinde durulmuştur. Haçlı kalem ehli olan yazarın Haçlı Seferleri'nin yazım geleneği bağlamında hareket ettiği gerçeği, böyle bir özel çalışmanın Haçlı zihin dünyasını daha net anlamlandırmaya faydalı olacağını göstermektedir.

1. Batı'nın İslam Hafızası ve Müslümanlar

İslam'ın ve İslam'la ilgili özne veya nesne durumunda olan her şeyin esasında ne olduğundan ziyade Batının/Avrupa'nın olaya nasıl baktığı konusu bu başlık için önem arz etmektedir. Bilhassa bakış açılarının ardında yatan sebepler ve sebeplerin dayanak noktaları olayın anlaşılması adına üzerinde durulması gereken bir mevzudur. Sebepler ve orijinler/kökenler hakkında bir beyanatta bulunmak yöntem bağlamında bizi Orta Çağ tarih yazım geleneğine götürmektedir. Collingwood'un *Tarih Tasarımı* adlı başyapıtında Orta Çağ tarih yazıcılığı büyük bir iş veya Tanrı tasarımı aşikâr kılma sanatı olarak ifade edilmektedir. Bir yönüyle Tanrı tarihi olan bu durum zaman ve katmanlardan oluşmaktadır ve hatta Batı'nın modern zaman dönemlendirmesi de bu altyapıyla ilişkili gözükmektedir.⁷ Ro-

⁵ Ye.-G. Agibalova-Donskoy, *Ortaçağ Tarihi*, çev. Çağdaş Sümer (İstanbul: Yordam, 2017), 92-94; Ernst H. Kantorowicz, *Kralın İki Bedeni*, çev. Ü. Hüsrev Yolsal (Ankara: Bilgesu, 2018), 69-71.

⁶ Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi "Kutsal Toprakları Kurtarmak"*, çev. İlcan Bihter Barlas (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2009), 45-48; Raimundus Aquilers, *Haçlılar Kudüs'te Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi*, çev. Süleyman Genç (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019), 49-51; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK, 2008), 1/83-85; Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe, 2016), 93-95.

⁷ R.G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer (Ankara: Doğu Batı, 2019), 86.

ma'nın Hristiyanlaşması olgusu Avrupalıların tarihe Tanrı tarihi ve ereksel bir sonluluk çizelgesi biçmelerine yol açmıştır.⁸ Bu yönüyle bakıldığında yöntemsel bazda sonlu bir tasarımla zaman/tarih, Batı'nın İslam hafızası ve Müslümanlara bakışını da etkileyici parametreler içermektedir. Tanrı'nın tasarımını yazıya geçirenler olarak Avrupalılar saflarını da bu vesileyle belli etmişlerdir. Bu durum kendi safında olmayan dünyaya karşı kendiliğın hermenötiğini de temellendirmiştir.⁹ Tanrı'nın tarihini kaleme alma cüreti kabilinden tarih yazımı Aziz Augustinus'tan (ö. 430) itibaren Avrupa kıtasının yönünü Kudüs merkezli Doğu'ya çevirmeyi başarmıştır.¹⁰ İslam'ın 7. yüzyılda ortaya çıkması ve yayılış hızı hesaba katıldığında oldukça kısa sürede Sasanileri ortadan kaldırıp, Doğu Roma'ya karşı kendini ispatlaması neticesinde Müslümanlar, Hristiyanların kadrajına girmişlerdir. Hristiyanların, İslam'ı yayılış hızından kaynaklı bir tehdit olarak algılaması ilk etapta anlaşılır durmaktadır. Ancak burada İslam toplumunun içinde olup İslam'ı sadece yayılış hızı ekseninde tanımayanları da-Yuhanna ed-Dımeşkî (ö. 750)-hesaba kattığımızda Hristiyanların her ne şekilde olursa olsun İslam'a karşı bir karşı duruş sergiledikleri görülmektedir.¹¹ Bu algılayışta İslam'ın Hristiyan öğretiyi ve Hz. İsa'yı da peygamber sınıfından kabul edip (tevhid), İslam'ın tamamlayıcı yönüne işaret ederek¹² öncekini ilga iddiası, Hristiyanlar nezdinde karşı duruşu temelleyici bir argümandır. Ancak burada temel mesele Hristiyanların ve bilhassa Avrupalı Hristiyanların karşı duruşunun bilimsel bir dini reddiye geleneğinden oldukça ötede geliştirdikleri tasavvurdur. Bu tasavvurda Batı hafızasının Müslümanları ötekileştirici ve düşman kabilinden değerlendirici yönünün, İslam'ın fetihler yoluyla İspanya'ya/Endülüs'e çıkışıyla doğru orantılı bir yanı vardır.

711 yılından itibaren Müslümanların Endülüs'e ayak basmaları ve genel hatlarıyla 732 Belâtüşşühedâ/Poitiers/Puvatya savaşına kadar yakaladıkları fetih ivmesi, Müslümanların bölgeye yerleşmesine yardımcı olmuştur.¹³ Fetihler sonrasında Müslümanların bölgede şeriatı uygulaması bölgenin İslam'la tanışmasına kapı aralamıştır. Zira İslam'ın sosyal hayata bakışında, İslami temel ilkelerle çatışmayan kültürlerin nötr bir şekilde yaşama şansını elde etmesi, İslam'ın yeterince anlaşılmasının da zeminini oluşturmuştur.¹⁴ Ancak bölgedeki ihtida olaylarını dışarıda bıraktığımızda İslam'a karşı ciddi bir direnç hattının oluştuğu da görülmek-

⁸ Henry Rousso, *Şimdiki Zamanın Tarihini Yazmak Tarih, Tarihi ve Çağdaşlık*, çev. Volkan Çandar (İstanbul: İletişim, 2021), 44-45; Peter Watson, *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud'a*, çev. heyet (İstanbul: YKY, 2020), 489-504.

⁹ Michel Foucault, *Hermenötiğin Kökeni*, çev. Şule Çiltaş Solmaz (İstanbul: Ayrıntı, 2017), 26-27.

¹⁰ Ayşe Çekiç, "Aziz Augustinus'un Tanrı Devleti'ni Kurmak: Papa II. Urbanus ve Haçlı Savunusu", *Akademik İncelemeler Dergisi* 18/2 (2023), 383-395.

¹¹ İbrahim Kalın, *Ben Öteki ve Ötesi* (İstanbul: İnsan, 2016), 63-67.

¹² Kalın, *Ben Öteki ve Ötesi*, 48-49.

¹³ Claude Cahen, *İslamiyet 1*, çev. Esat Nermi Erendor (Ankara: Bilgi, 2000), 37-38; Franco Cardini, *Avrupa ve İslam*, çev. Gürol Koca (İstanbul: Literatür, 2004), 5-15.

¹⁴ Kalın, *Ben Öteki ve Ötesi*, 47.

tedir.¹⁵ İslam'ın yayılması karşısında asıl güç temerküzünü ve uzun vadeli çıktısını sağlayacak zümre Hristiyan kalem ehli olmuştur. İslam'a karşı oluşan direnç hatında ehli kalemden ilk reddiye yazarı olarak bilinen Yuhanna ed-Dimeşkî'nin İslam'ı kötileyici ve Hristiyanları bu yönde teşvik edici tutumunun kendinden sonraki Hristiyan düşüncesindeki etkisi aşikâr olmakla beraber,¹⁶ İslam'ın ve Müslümanların Endülüs'ten Avrupa'ya uzanma fırsatı elde ettikleri 8. Yüzyıldaki baskın kültür ve güçlü olma temayülünün de Hristiyan reddiyeciliğini hızlandırdığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu minvalde Endülüs/İspanya örneğinde görüldüğü üzere bölge Hristiyanlarının asimilasyona karşı İslam'a ve Müslümanlara bakış açısını olabildiğince sert ve yüksek perdeden tuttıkları düşünüldüğünde Batı'nın İslam hafızasını şekillendiren ilk evrenin savunmacı refleksiyle ötekileştirici bir yönünün olduğu anlaşılabilir. 9. yüzyılın İspanya'sındaki temel kaygı da bu yönde şekillenmiştir: *"Hristiyanlar Arap romanslarını ve şiirlerini okumayı seviyorlar; onları çürütmek için değil fasih bir Arapça 'ya sahip olmak için Arap ilahiyatçıları ve filozoflarını çalışıyorlar"*.¹⁷ Burada Hristiyanların, İslam medeniyeti içerisinde Arapça'ya merak salmaları temel endişe meselesi olmanın yanında; bu merakın gerekçesinin reddiye yazmamak olması durumu asıl sıkıntılı nokta olarak işaret edilmektedir. Devamında dile getirilen kaygı ise Hristiyan geleneğin İslam karşısında, Hristiyan gençleri bir dil ve düşünce bazında bir arada tutamayışdır: *"Hristiyan literatürünü dikkate değer bulmayarak küçümsüyorlar. Kendi dillerini unuttular bunlar. Bir dostuna Latince mektup yazabilen her bir kişiye karşı kendilerini fasih ve belîğ bir şekilde Arapça ifade edebilen bin kişi mevcut"*.¹⁸ Bu yaklaşımın İspanya'dan serdediliyor oluşu İslam'ın İspanya'ya yerleşmesiyle ilintilidir. Ancak bundan sonraki süreçte İspanya'nın Batı'nın İslam'a bakışında ötekileştirici/düşmanlaştırıcı bir eşik olmasına da zemin hazırlayacaktır ki bununla ilgili olarak ilginç bir rivayeti İbnü'l-Esîr aktarmaktadır. Haçlı Seferleri'nin başlangıcı arifesinde İspanyol kralların Müslümanlara karşı atakları ve Tuleytula/Toledo'yu 1086'da ele geçirerek yakaladıkları başarı neticesinde Kudüs'e sefere çıkılmasının Franklar açısından daha faydalı olacağına değinen müellif, Endülüs'ün İslam'a karşı duruş noktasındaki öncü rolüne belki de yeterince farkında olmadan işaret etmektedir.¹⁹ Bu yönüyle bakıldığında Batı'nın İslam hafızasının ilk eşiğini İspanya'nın fethi süreci oluşturmuştur. İslam'ın bölgeye yerleşmesiyle geliştirilen olumsuz bakış açısını derinleştiren değişim dönüşümlerin geri planında, Haçlı Seferleri'ne değin yaşanan ve kıta Avrupası'nı etkileyen dönüm noktalarına bakılması elzemdir.

Orta Çağ Avrupa dünyası için siyasi, ekonomik, dini ve düşünsel bazda feo-

¹⁵ Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri* (İstanbul: İz, 2016), 78.

¹⁶ Kalın, *Ben Öteki ve Ötesi*, 63-64.

¹⁷ R.W. Shouthern, *Orta Çağ Avrupasında İslam Algısı*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: Yöneliş, 1970), 29.

¹⁸ Shouthern, *Orta Çağ Avrupasında İslam Algısı*, 29.

¹⁹ İzzeddin İbnü'l-Esîr İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, çev. Heyet (İstanbul: Ocak, 2016), 8/315-410-411.

dalite ne denli önemli bir kırılma oluşturmuşsa;²⁰ kilise ve papalık bu derin kırılmayı fazlasıyla onarıcı bir rol üstlenmeyi başarmıştır. Roma İmparatorluğu'nun dağılması siyasal zeminde kıta Avrupası'nı hem ortak ideal uğruna düşünmekten hem de fiiliyata geçmekten alıkoyduğunda, İslam'ın yayılış hızının Batılı Hristiyanları şaşırtması onların birlik ruhu oluşturmalarında önemli bir kilometre taşı olmuştu.²¹ Türklerin İslamlaşmasıyla İslam dünyasının vizyonu tüm Anadolu'yu hatıta Bizans'ı çevreleyen bir fetih kanalına işaret ettiğinde bu durumdan hem Doğu Roma yani Bizans hem de Batı Roma bakiyesi olan Avrupa milletleri rahatsızlık duymuştu. Bizans'ın Anadolu'daki Türk-İslam ilerleyişini durdurabilmek adına Batı'dan arzuladığı yardım talebi Haçlı Seferleri'ne dönüşürken, bu konjonktürel mahiyet mevcut İslam algısına katmerli bir olumsuzlama getirmeyi de mucip kılıyordu.²² Zira Haçlı Seferleri'ne çıkılacağı vakit başta Fransa olmak üzere Batı'nın temel sloganı "*Tanrı böyle istiyor!*"²³ vurgusuyla Doğu'daki dindaşlarına yardım götürme üzerinden şekillenmişti. Hristiyan dünya için, evveliyatında da zaten sahte bir inanç ekseninde birleştiğini düşündükleri²⁴ Müslümanlardan Haçlı Seferleri'yle intikam almanın vakti gelmiş benziyordu. Kudüs başta olmak üzere Müslümanların hâkimiyetinde olan topraklara Tanrı'nın vaadiyle gelen Haçlılar için Müslümanlar: pagan/inançsız,²⁵ barbar,²⁶ Tanrı'nın ve kutsal Hristiyanlığın düşmanı,²⁷ vahşi/zalim²⁸ gibi nitelermelerden kurtulamamışlardır. Buna binaen Haçlı Seferleri'nin başlamasıyla birlikte Batı dünyası, İslam ve Müslümanlar hakkında öncesinde geliştirdikleri olumsuz algıdan çok daha öte bir algı oluşturmuşlardır. Zira öncesinde İslam dünyasına karşı Haçlı Seferleri'nde olduğu gibi topyekûn bir saldırıya geçildiği mevzu bahis olmadığından; bu mevcut savaş hattının zihinlerde de canlı kılınmasının yolu ve imkânı seferlerle açılmış gözükmektedir. Bizans'ın Anadolu'yu kurtarmak amaçlı Papalıktan istediği askeri yardım talebi Batı'nın İslam hafızası adına Endülüs tecrübesinden sonra ikinci büyük açılımı sağlamıştır. Haçlı

²⁰ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, çev. M. Ali Kılıçbay (Ankara: Doğu Batı, 2015), 87-90; Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz (İstanbul: İletişim, 2019), 12-26.

²¹ Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, 27-31.

²² Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılâp, 1996), 118-121; Ephrem Isa Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, çev. Mustafa Aslan (İstanbul: Doz, 2009), 170-177; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 43-45.

²³ Robert the Monk, *The Historia Iherosolimitana*, çev. D.-M.G Kempf-Bull (UK: Boydell Press, 2013), 7; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1/85.

²⁴ Hentsch, *Hayli Doğu*, 70; William Archbishop of Tyre, *The History of Godefrey of Boloyn and of The Conquest of Iherusalem*, 1893, 1.

²⁵ Gunther Von Pairis, *Konstantinopolis'in Zaptı (Bir Keşişin Kaleminden IV. Haçlı Seferi)*, çev. Kutsi Aybars Çetinalp (İstanbul: Kronik, 2022), 35; Willermus Tyrensis, *Haçlılar Türkler Karşısında Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği III (1143-1184)* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 41.

²⁶ Anonim *Haçlı Tarihi Gesta Francorum*, çev. Ergin Ayan (İstanbul: Selenge, 2013), 82.

²⁷ *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen*, çev. B.S-D.S Bachrach (England: Ashgate, 2005), 45; Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, çev. F.R. Ryan (The University of Tennessee Press, ts), 67.

²⁸ Anonim, *Itinerarium Peregrinorum Et Gesta Regis Ricardi Işığında III. Haçlı Seferi (1189-1192)*, çev. Harun Korunur (İstanbul: Kitabevi yayınları, 2019), 272.

Seferleri'yle Tanrı'yı da kendi arkalarına aldıklarını düşünen ²⁹ Avrupa milletleri için vaktiyle Endülüs'te yaşananların rövanşı alınmakla beraber, putperest sayılan bir kavmin kökünün kazınmasına da vesile olunacaktır. Haçlıların sefere çıkarken geliştirdikleri bu bakış açısı aynı zaman Haçlı tarih yazıcılığını da geliştirmiştir. ³⁰

2. William of Tyre'nin İslam Anlatısı: Yalan ve Zorbalığın Dini

Batı'nın İslam'a bakışı oldukça görecelidir ve hem sınırlılıklar hem de geliştirilmeye açık sınırsızlıklar taşır. Batı'nın İslam dünyasını algılayışını açıklamak için Hentsch'in ifadesi iyi bir perspektif sunar: "*Savaşta ve barışta birbirine el atan iki temel yapının sorunlu yan yanılığı. Zeytinyağı ile sirke kadar birbirini tamamlayan ve bir o kadar da birbirinden farklı: Karışım çok lezzetli olabilir ama bölünme çizgisi hiç durmamacasına yeniden ve yeniden*"³¹ alevlenmeye ve kullanılmaya hazırdır. Batılı zihin dünyasına ve eylemlerine göre karışımının neyi temsil ettiği henüz tam olarak anlaşılammıştır, ama bölünme çizgisinin kırılmalarını Orta Çağ'dan itibaren oldukça belirgin bir şekilde gözlemleyebiliriz.

Haçlı Seferleri 1095-1291 yılları arasında gerçekleştirilen bir dizi sefer ve siyasi süreci kapsar. Bununla birlikte, Avrupa'nın İslam dünyasını ve Kudüs'ü hedefe koyarak kendi ideal tarih yazma/yapma girişimini de içerir. Bu yönüyle erken dönemde geliştirilen sapkın ve öteki İslam algısına ek olarak, Haçlı Seferleri fiilen Hristiyan-Müslüman karşılaşmasını sağlamış olmasından kaynaklı mevcut algının derinleştiği bir döneme tekabül eder. Haçlı Seferleri sayesinde Batı dünyası İslam'ın yayılışına karşı geliştirdikleri savunma paradigmalarını ilerleterek; İslam ülkelerine saldırı ve bunun yansıması olarak da düşünsel anlamda düşmanı icat etmenin kapısını bir daha kapanmayacak şekilde aralamıştır. Bu noktada, yukarıda zikredilen *bölünme çizgisi*'ni Haçlıların tercihen koyulaştırdıkları açıktır. Haçlı tarih yazımı da bu yönüyle mevcut bölünme çizgisinin derinleşmesine hizmet eden argümanları ustalıklı sunmayı başarmıştır.

William of Tyre, 1130 civarında Kudüs'te doğmuş bir Frank/Haçlıdır. William soylu bir aileden değildir ve sıradan bir Haçlı olmanın temsilciliğini yazılarıyla üstlenmiştir. 16 yaşında eğitim için Avrupa'ya giden William yaklaşık olarak 36 yaşına kadar, yani 20 yıl boyunca Avrupa'nın çeşitli merkezlerinde dönemine göre oldukça ileri düzeyde bir eğitim almıştır. ³² Avrupa'da diploması alanında da eğitim gören William'ın, daha sonra Kudüs Haçlı Krallığı'nı temsilen Bizans'a imparator Manuel Komnenos'la (1143-1180) görüşmeye gittiği onun önemini gösterir bir vazifedir.³³ William'ın genç yaşta iyi bir eğitim alması, döneminin önde gelen din

²⁹ Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 52-53.

³⁰ Ayşe Çekiç, "Düşman Yaratma Aracı Olarak Tarih Yazımı: Haçlı Kaynaklarında Kutsal Şehir Algısı ve Kudüs", *Journal of Oriental Studies* 42 (2023), 84-92.

³¹ Hentsch, *Hayli Doğu*, 23.

³² Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği-Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*-, çev. Ergin Ayan (İstanbul: Ötüken, 2016), 18.

³³ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 18-19.

adamları arasına girmesiyle doğru orantılıdır. Kudüs Haçlı Kralı I. Amaury (1163-1174) ve IV. Baudouin'in (1174-1185) hükümdarlıkları sırasında Krallık'ta olup biteni gözlemleme imkânı bulan yazar, 1165'te Akka piskoposluğunda görevlendirilmiş 1167'de ise Sur başpiskoposluğunda başdiyakonluğa getirilmiştir.³⁴ Yazdığı eser, 1. Haçlı Seferi'nin başlaması esnasında gelişen olaylardan 1184'e kadar olan süreci ele almaktadır. Ayrıca Doğu'nun içinde bulunduğu durum ve Müslümanlardan da eserin girişinde bahsetmektedir.³⁵ Genel kaniye göre yazar Eylül 1185'te ölmüştür.³⁶ Din adamı ve tarihçi olmasının yanı sıra öncelikli olarak William bir Haçlıdır. Haçlı olmanın en temel gereğinin düşmanlarını iyi tanımak olduğunu bilmektedir. Bu bilgi edinme sürecini yalnızca kendi sorumluluğu olarak görmemekte, kendisinden sonra gelecek Haçlılara da miras bırakmak amacıyla yazdığı "Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum" adlı eserinin gerekçesini açıklarken: *Ben William, Tanrı'nın lütfuyla Sur kilisesinin değersiz hizmetkârı... Rabbin çağırısı üzerine Batı Krallıklarından yola çıkan ve kuvvetli bir elle kutsal Ülkeyi ve neredeyse bütün Suriye'yi zapt eden cesur ve Tanrı'nın sevgili prenslerini, ebedi hayatın ödülünü almak için*³⁷ kaleme aldık demektedir. William'ın Haçlı düşünce dünyasına hem Haçlı olmak hem de düşmanı tanımak bağlamında bıraktığı eser, İslam dünyası ve Müslümanlar hakkında oldukça betimleyici tasvirler içermektedir. Bu yönüyle *Historia Rerum* adlı eserinde İslam'ı nasıl ele aldığıın anlaşılması gerekmektedir.

William'ın eserinin giriş bölümü, Haçlı Seferleri'nden ziyade Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethinden Selçuklu egemenliğine kadar olan süreci ele almaktadır. Burada Hz. Ömer'den Selçuklu ilerleyişine kadar ele alınan kişilerin ortak noktası İslam olduğundan, yazar tümdengelimci bir yöntemle önce İslam'ı ve Hz. Muhammed'i açıklamakla işe koyulur: *"Doğu ülkelerinin eski tarih kitapları geleneksel olarak bize naklediler ki, Roma İmparatoru Heraklius zamanında, şeytandan ilk doğan Muhammed, zararlı bir doktrin ortaya atarak, Tanrı tarafından gönderilen bir peygamber olduğu yalanını Doğu ülkelerinde ve bilhassa Arabistan'da yaydı ve her tarafta öyle bir güç kazandı ki, sahte peygamberin takipçileri insanları vaazlar yoluyla ikna etmek yerine, milletleri kılıç zoruyla şiddete maruz bıraktılar"*.³⁸ Burada dikkat çeken ilk husus geleneksel olarak nakledilen bilgi kabilinden İslam'ı ele alış tarzıdır. Bu yönüyle yazarın mevcut Batı düşüncesini yansıttığını söyleyebiliriz. Doğu ülkelerinin eski tarih kitaplarından alınan İslam'la ilgili bilgiler, yazarın Yuhanna ed-Dimeşkî tarzındaki düşünceleri geleneksel anlatı olarak kabul ettiğini göstermektedir. Hz. Muhammed'in şeytandan ilk doğan kişi olarak tanımlanması, onun zararlı olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır-Kaldı ki Hz. Muhammed Herakleios za-

³⁴ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 17-18.

³⁵ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 17.

³⁶ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 19.

³⁷ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 21-24.

³⁸ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 27; William Archbishop of Tyre, *The History of Godefrey of Boloyne and of The Conquest of Iherusalem*, 1-2; William of Tyre, *Godeffroy of Bologne or The Siege and Conqueste of Jerusalem*, ed. Mary Noyes Colvin (London, 1893), 18.

manında değil ondan önce doğmuştur-. Bu argüman Hz. Muhammed'in, şeytanın doktrinsel devamı olduğunu, yalan ve kötülükle eşdeğer tutulduğu göstermektedir. İslamiyet'in ortaya çıkışı açısından, peygamberinin William'ın gözünden bu şekilde resmedilmesi merkezden çevreye İslam'a bakış açısını derinleştirebileceği bir alan açmışa benzemektedir. Yukarıda anlatılan pasajda Hz. Muhammed'in Tanrı tarafından gönderildiği yalanını söylemesi William'a göre, İsa'nın gölgede kalmaması adına dile getirilen bir ifadedir. Zira Hz. İsa'dan sonra Hz. Muhammed'e kadar bir peygamberin olmayışı Hz. İsa'nın şeriatını ve ümmetini Tanrı destekli kılar. Bu desteğin ortadan kalkmaması adına William'ın tercihi reddiye ve yalanlama üzerinden gerçekleşmiştir. Zira İslam'ı ve Hz. Muhammed'i tanıma çabası göstermemiştir. Bu yönüyle Hz. Muhammed'den itibaren İslam'ın temel çıkış noktası şeytan ve yalan denklemiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Hz. Muhammed'in takipçilerinin insanları vaaz yoluyla değil de kılıç zoruyla İslam'a dâhil etme süreçleri ise Haçlıların bölgede Müslümanlara karşı takındıkları tavır ve tutumun hem çıktısı hem de devamı kabilinden yürütücüsü bağlamında bir dikotomisidir. William'ın, Hz. Muhammed'in yalan inanç sistemini Doğu ülkeleri ve bilhassa Arabistan'da yaydığını vurgulaması Haçlı Seferleri'nin çıkış gerekçelerinden biridir. Bölgenin Hristiyan halkını bu zulmetten kurtarmak için Haçlı Seferleri gerçekleştirilmiştir.³⁹ Yazarın çizdiği bu tasvir İslam'ın üç temel sacayağını oluşturmaktadır:

1. İslam, yalanla eşdeğer bir inanç sistemidir.
2. Hz. Muhammed'den itibaren şeytanla ilişkili bir dindir ve onun mensupları da Peygamber aracılığıyla şeytanın takipçileridir.
3. İslam, iknayı kullanmayan, kılıçla yayılan zorlayıcı bir dindir.

Bu başlangıç bundan sonraki İslam ve Müslüman anlatısını çevreleyen merkezi bir yapı oluşturmaktadır.

William, İslam'ı anlatırken Sünnilik ve Şiilik arasında bir ayrım yapmaktadır: "*Oryantal batıl inançların takipçilerine kendi dillerinde Sünni denilmektedir, Mısırlılar ise Şiiliği tercih etmişlerdir. Bu sonuncular bizim inançlarımıza diğerinden daha yakındır*".⁴⁰ Burada Şiileri, Sünnilerden ayırarak kendilerine daha yakın sayması muhtemelen Fatimilerin ittifak kurulabilecekler zümresinden olduğunu düşünmesiyle ilgilidir. Ancak bu ılımlı düşüncesi Fatimi halifesi Hakim Bi-Emrillah'ı (996-1021) dışarıda bırakmaktadır. Neredeyse Haçlı Seferleri'nin gerekçesi kabilinden pek çok kaynakta geçen Halife Hakim'in bölgede sergilediği anormal davranışlar William'ın gözünden de kaçmamıştır: "*Bu adam kötülük bakımından bütün halef ve seleflerini aşmış onun saçmalıkları hususunda okuduklarımızı efsane haline gelmiştir. O, tanrısızlık ve kötülük konularında o kadar eşsiz ki, Tanrı'ya ve insanla-*

³⁹ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 38-39-42-43; Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 45-47.

⁴⁰ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 30; William Archbishop of Tyre, *The History of Godefrey of Bolyne and of The Conquest of Iherusalem*, 9; William of Tyre, *Godeffroy of Bologne or The Siege and Conqueste of Jerusalem*, 23.

ra duyduğu nefret dolu yaşamını yazmak için bir kitap gerekir".⁴¹ Buna ilave olarak Halife Hakim döneminde yapılan zulmü-her ne kadar yukarıda değinildiği üzere Mısırlılar inanç itibarıyla bize benziyor demiş olsa da-Hristiyanların Müslümanlar karşısında maruz kaldıkları sıkıntılar kapsamında ele almaktadır: "O günden itibaren birçok şehrin durumu kötüleşti, bazen Diriliş Kilisesinin (Kutsal kabri Kilisesi) kaybindan dolayı ciddi acılar hissettiler, bazen de ağır yükler altında ezildiler. Kendilerinden istenen vergiler ve haraçlar karşısında, önceki prensler zamanında açık veya gizli yaptıkları festivallerden feragat etmek zorunda kaldılar".⁴² Buradan anlaşılabilir ki William her ne kadar Sünni-Şii ayrımı yapıp Şii'leri kendilerine yakın bulmuş da olsa; Şii'ler de Müslüman'dır ve O'nun gözünde zorbadır: "Her festivalde evlerine kilitlendiler ve açıkça görünmeye cesaret edemediler, hatta onlar evlerinde de emniyette olamadılar çünkü atılan taşlara ve çamurlara katlanmak zorunda kalıyorlardı ve daha büyük kutsal günlerde daha sert muameleye tabi tutuluyorlardı".⁴³ Ancak Nizarî-İsmaili olarak bilinen Haşhaşilere büyük yer ayırarak, onları gizemli ve Haçlılara daha yakın bir grup olarak görmektedir.⁴⁴ William 11. yüzyılda Kudüs Hristiyanlarının çektiği sıkıntıları ve kutsal günlerinde dahi serbestiyet içerisinde olamadıklarını anlatmaktadır. Bu her ne kadar Fâtımî halifesi Hakim dönemine has geçici ve münferit bir mahiyet arz etse de⁴⁵ William'ın tarih kurgusunda Hz. Muhammed'le başlayan yalancı ve sapkın vurgusu, Kudüs özelinde baskıcı İslam yönetimi formuna evrilmiştir. Devamında ise İslam'ın cebri ve zorba yanı şu cümleleriyle içselleştirilmektedir. Müellif, Hristiyanlar çekilen bu sıkıntıların bir sonraki aşamasında: "Önemsiz herhangi bir sözden mütevellit, mükemmel bir kovuşturmayla işkenceye ve ölüme sürüklendiler, malları, eşyaları, kızları ve oğlanları ellerinden alındı, döverek dinlerinden dönmeye zorlandılar ve mukavemet ettikleri takdirde darağacında asıldılar. O zaman patrik olan şahıs diğerlerinin önünde adaletsizce rezil edilip hakarete uğradı"⁴⁶ demektedir. Burada aşamalı bir şekilde Hristiyanların Kudüs'te uğradıkları zulüm ve İslam'ın onlar üzerindeki baskısını anlatan William, eserinin bundan sonraki fasıllarını Müslüman Selçukluların Haçlı Seferleri'ne değin Anadolu'yu fethetmeleri gerekçesiyle, seferlere dolaylı yoldan sebep oldukları anlatısıyla bütünleştirmektedir. Buradan hareketle Haçlı Seferleri'nin başlamasına giden sürecin ilk aşamasını William İslam'ın, Doğu'da ve bilhassa Kudüs'te

⁴¹ William Archbishop of Tyre, *The History of Godefroy of Boloynne and of The Conquest of Iherusalem*, 9-10; Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 30-31; William of Tyre, *Godeffroy of Bologne or The Siege and Conqueste of Jerusalem*, 24.

⁴² Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 31; William Archbishop of Tyre, *The History of Godefroy of Boloynne and of The Conquest of Iherusalem*, 10-11; William of Tyre, *Godeffroy of Bologne or The Siege and Conqueste of Jerusalem*, 24-25.

⁴³ William Archbishop of Tyre, *The History of Godefroy of Boloynne and of The Conquest of Iherusalem*, 11; Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 31; William of Tyre, *Godeffroy of Bologne or The Siege and Conqueste of Jerusalem*, 25.

⁴⁴ Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Haşhaşiler* (İstanbul: Mana, 2018), 121-129.

⁴⁵ Mustafa Öz, "Hâkim-Biemrillâh", *DİA* (TDV, 1992), 15/199-200.

⁴⁶ William Archbishop of Tyre, *The History of Godefroy of Boloynne and of The Conquest of Iherusalem*, 11; Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 31-32.

ortaya çıkardığı kargaşa ve kutsala saygı duymaz bir zorbalık dini olduğu kurgusuyla açıklar. Devamında ise Haçlıların Kudüs'e ilerleyişi ve Doğu'da yapıp ettikleri iş ve icraatlar kapsamında Müslümanların kemiyetine odaklanacaktır. Ötekileştirici ve Düşmanlaştırıcı tarih anlatısı Haçlı kimliğini belirgin kılarken; Müslümanları da savaşılmaması mucip insanlar zümresinden nitelemektedir. William'ın İslam'a bakış açısında Hristiyan geleneğinin bakış açısının etkisini işaret eden Morrison'un cümleleri, müellifi Batı'nın İslam hafızasının devam ettiricisi olarak görmeye yeterlidir: "9. yüzyılın bazı Hristiyanları, Muhammed'i tensel zevklerin kölesi olmuş bir yalancı Peygamber olarak betimleyip, İslamiyet'i kıyamet terimleriyle yorumlarlar; İslam dininin Yunanlar ve Franklar üzerindeki egemenliğini ve zaferini de Tanrısal bir ceza ve kıyamet alameti olarak görürler".⁴⁷ Burada kıyamet senaryosu ve Hz. Muhammed'e yapılan "deccal" yakıştırması, sonraki süreçte Haçlı Seferleri'ni ve Tanrı'nın tarihe dahil oluş serüvenini ateşleyici ve aynı oranda hızlandırıcı bir argümana dönüşmüştür.⁴⁸ Kudüs Haçlı Krallığı özelinde yazmış olduğu eserin temellendirmesini İslam'ın sahtekârlık ve zorbalık dini olmasıyla ilişkilendiren yazar, konuyla ilintili olarak Müslümanları da tasvir etmekten geri durmamıştır.

3.Genelden Özele William'ın Müslümanları: Şeytan, Günahkâr ve Zalim

William of Tyre'in İslam'ı ve Hz. Muhammed'i şeytanla ilişkilendirerek, yalancılıkla eşdeğer görmesi, Müslümanlara bakışını etkileyen bir altyapı sunmaktadır. Tarihçi P. H. Hutton: "Modern tarihçiliğin sanatsal boyutu güzelliği de diyebilirsiniz, hafıza ve tarihi bir denge içerisinde tutabilme çabasında yatar; modern tarihçilik geleneksel tekerrürler ve tarihin hatırladıkları arasında bir oyun kurar" demektedir.⁴⁹ Bu yaklaşımda "modern" kelimesini dışarıda bıraktığımızda William, Batı'nın İslam hafızasından beslenerek, mevcut altyapıyı kendi fikirleriyle kemale erdirmiştir diyebiliriz. Buradan hareketle William'a göre Müslümanlar, Hz. Muhammed'den itibaren şeytanla ilişkilendirilen bir mahiyet arz etmektedir. Hz. Muhammed'den itibaren şeytan hiyerofanisi⁵⁰ genel olarak Müslüman tipolojisiyle bütünlük sağlamaktadır.

Şeytan kavramsallaştırması esasında günah ve günahkârlık evreniyle birlikte ele alınmalıdır. İnsanlık tarihi boyunca şeytan; makbul olanın zıddı, itaatin reddi, iman ve güvenilirliğin yokluğu olarak değerlendirilmiştir. Müslümanların şeytanla ilişkilendirilmesi de günahkârlıklarına yapılan vurguyla alakalı gözükmektedir. Haçlı Seferleri Katolik Kilisesi'nin, Tanrı adına günahkâr bir toplumu ve günahkârları (Müslümanlar) cezalandırma hakkına sahip olduğuna inanmasıyla başlamış-

⁴⁷ Cecile Morrison, *Haçlılar*, çev. Nermin Acar (Ankara: Dost, 2005), 17.

⁴⁸ John C. Moore, *Pope Innocent III (1160/61-1216)* (Leiden, 2003), 210; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK, 2008), 3/128; Arjana, *Batı Tahayyülünde Müslümanlar*, 65; Grace Halsell, *Tanrı'yı Kıyamete Zorlamak*, çev. Mustafa Acar- Hüseyin Özmen (Ankara: Serbest, 2021), 43-49.

⁴⁹ Herman Paul, *Tarih Teorisi*, çev. Büşra Helvacıoğlu (İstanbul: Yeni İnsan, 2019), 67.

⁵⁰ Mircae Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kabcacı, 2003), 35-38.

tır:⁵¹ “Dünyevi öğretiye bağlı olan Müslümanların Allahsız halkı, Rabbin ayak bastığı mukaddes mekânları uzun süredir tiranlıklarıyla teslim aldılar ve müminleri esir ettiler. Köpekler kutsal ülkeye gelerek gerçek Tanrı’ya tapan azizleri aşağılayıp incitiler ve bu seçilmiş halk hiç hak etmediği hakaretlere maruz kaldı”.⁵² William’a göre kutsal şehir Kudüs, dünyevi öğretilere tabi tanrı tanımaz Müslümanların baskısına maruz kalmıştır. Köpek olarak nitelediği Müslümanlar, bölgedeki azizleri aşağılayarak inciten ve onlara hakaret eden bir şekilde zikredilmektedir. Bu, Haçlıların Kudüs’ü kurtarmak adına hac yolculuğuna çıkmalarını sağlayıcı düşmanı aşamalı olarak tasvir ettiğini göstermektedir. Önce şeytan olarak zikrettiği Müslümanları, akabinde tanrı tanımaz ve kutsalları aşağılayan insanlar-ki kendisi köpekler demektedir-olarak kategorize etmektedir. Şeytandan mülhem günahkârlıkları aşikâr olan Müslümanların, burada günahkârlıklarının yanında zulüm ehli oldukları ve tiranlık yaptıkları üzerinde de duran William devamında şöyle söyler: “Kraliyet rahipliği köle olup, tuğla gibi yandı, ülkelerin Prensesi Tanrı’nın kenti haraç ödemek zorunda kaldı. Kardeşlerim kim bunları kuru gözlerle duyabilir? Babasının evi caniler yatağı olmasın diye, alıcılar ve satıcıları coşkuyla dışarı attığı Mesih’in mabedi, şimdi şeytanın koltuğu haline geldi”.⁵³ Müslümanların Kudüs’teki hâkimiyetini tasvir eden müellif rahiplerin köleleştirildiği, Kudüs’ün haraçgüzar bir şehir haline getirildiği, Mesih’in vaktiyle canileri kovduğu mabedin şimdi şeytana yani Müslümanlara teslim olduğu vurgusunu yapar. Eğer ki Haçlılar yola çıkıp Tanrı adına günahkârlara karşı mücadele ederlerse onları da İşaya’dan alıntıladığı şu veciz sözlerle müjdeler: “Rabbin elinde güzellik tacı, Tanrı’nın elinde krallık sarığı olacaktır”.⁵⁴ Ancak müjdenin gerçekleşmesi için Haçlıların harekete geçmesi gerekmektedir. William buradan hareketle Müslümanların Kudüs’ü günahlarıyla kirlettikleri ve şehirde yapıp ettiklerini şu sözlerle anlatmaktadır: “Mesih’in uyuma mekânı olan kutsal diriliş kilisesi, ebedi cehenneme anız gibi yanmak için hizmet edenlerin hâkimiyeti altındadır ve onların müstehcenliğiyle kirletilmektedir. Saygıdeğer yerler koyun ağıllarına ve ahırlara dönüştürüldü. Mesih’in mübarek kıldığı değerli halk utanç verici dayatmaların yükü altında içini çekiyor”.⁵⁵ Burada Müslümanların müstehcenliği vurgulanarak seçilmiş Hristiyan halkın uğradığı zulümlere işaret eden William, devamında zulmün ve müstehcenliğin nasıl yapıldığını detaylandırmaktadır: Hristiyanlar, “kâfirlerin pisliklerine itaatkâr olmaya ve yaşayan Tanrı’nın adını inkâr etmeye veya sövmeye zorlanıyorlar ve kâfirlerin emirlerine direnirlerse sığırlar gibi boğazlanıp, şehit ediliyorlar. Kutsal mekânda rahipleri katlediyorlar. Genç kadınları fuhuşa zorluyorlar ve reddedenleri öldürüyorlar. Hatta kadınların olgun yaşları bile

⁵¹ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs’ün Zaptına*, 49-50.

⁵² Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs’ün Zaptına*, 51; William of Tyre, *Godeffroy of Bologne or The Siege and Conqueste of Jerusalem*, 42-43.

⁵³ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs’ün Zaptına*, 51; William of Tyre, *Godeffroy of Bologne or The Siege and Conqueste of Jerusalem*, 42-43.

⁵⁴ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs’ün Zaptına*, 50.

⁵⁵ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs’ün Zaptına*, 51-52.

*bu tür fiiller karşısında işe yaramıyor. Sefalet altında yok olan bizlere yazıklar olsun”.*⁵⁶

Bu anlatı, Müslümanların günahkâr ve zalim olmalarının yanı sıra kadınlara karşı yapılan müstehcenliğin boyutunu da ele almaktadır. İncancı korumaya çalışanların ve direnenlerin sığırlar gibi boğazlanması da Müslümanların ne denli vahşi/zalim olduklarına dair delil olarak sunulmaktadır. Haçlı Seferine çıkılması konusunda Müslümanların Hristiyanlığa verdiği zararı telafi etmenin yolunu gösteren William, Haçlılara hitaben: “*Çıkınız Rabb sizinle olacak. Silahlarınızı kardeşlerimizin kanını döken, Hristiyanlık adı ve incancının düşmanlarına karşı çevirin. Hırsızlar, soyguncular, haydutlar ve katiller Tanrı'nın krallığını işgal etmeyecek, Allah'ın lütfunu kazanınız ki, öfkesini uyandıran günahlarınız, böyle hayırlı işlerle azizlerin dualarıyla birleşerek affedilsin*” demektedir.⁵⁷ Burada yapılan vurgu genel manada düşünüldüğünde, Haçlıların Kudüs ve bölge Hristiyanlarını Müslümanların zulmetinden kurtarmak adına yola çıkmaları Tanrı'nın desteğini arkalarına almalarını sağlayacaktır. Bu minvalde Tanrı da Müslümanların, Hristiyanlar eliyle cezalandırılmasını arzulamaktadır. Haçlıların 1099 yılında Kudüs'ün zaptı⁵⁸ esnasında yaptıkları katliamı William “*batıl inançlarıyla Rabbin kutsalını kirletenlerin ve müminleri mahrum bırakanların günahlarının kefareti ölümeleri ve kanlarıyla temizlemeleri için, Tanrı'nın adaleti*” olarak değerlendirmektedir.⁵⁹ Kudüs'teki Müslümanlar katledilerek cezalandırılmışlardır ve bu ceza Kudüs'ü kirletmelerinin karşılığı olarak temayüz etmiştir. Gerçekten de Kudüs katliamı tüm Haçlı kaynaklarında övünçle anlatılmaktadır.⁶⁰ Tanrı'nın da William ve Haçlıların safında konumlandırılışı, Haçlıların düşmanlarını Tanrı'nın da düşmanı yapmakta; Müslümanlar batıl inançlarının ve kutsal mabedi kirletmelerinin diyetini canları ve kanlarıyla ödeyip, mevcut kiri yıkama kefareti üstlenmek mecburiyetinde bırakılmaktadırlar. William'ın Müslüman tasviri Haçlı Seferleri'nin başlaması sürecinden sıralamaya tabi tutulduğunda şöyle bir denklem ortaya çıkmaktadır:

1. Hz. Muhammed'den itibaren İslam sapkın bir din olarak görülmüştür ve tüm Müslümanlar şeytan veya şeytanın takipçisi olarak kabul edilmiştir.

2. Müslümanların şeytan olması, doğal olarak günahkâr olmalarına neden olur ve onları kutsal şehri kirleten tiranlara dönüştürür.

⁵⁶ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 52; William Archbishop of Tyre, *The History of Godefrey of Bolyne and of The Conquest of Iherusalem*, 38-39.

⁵⁷ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 52-53.

⁵⁸ Ziya Polat, “Kudüs Katliamı Bağlamında Haçlı Seferlerinin Sebepleri”, *Milel ve Nihal* 16/1 (2019), 180-188.

⁵⁹ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 363; William of Tyre, *Godeffroy of Bologne or The Siege and Conqueste of Jerusalem*, 274.

⁶⁰ Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 103-106; Raimundus Aquilers, *Haçlılar Kudüs'te*, 204-208; Peter Tudebodus, *Bir Tanığın Kaleminden Birinci Haçlı Seferi Kudüs'e Yolculuk*, çev. Süleyman Genç (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 175-185; Ziya Polat, “Fulcherius Carnotensis'te İslam ve Müslüman Algısı”, *Turkish Studies* 14/1 (2019), 624.

3. Müslümanların Hristiyan din adamlarını inkâra zorlaması, aşağılaması ve kadınları fuhşa mecbur bırakması zalimliğın, tiranlığa ek bir boyutu olarak değerdendirilmektedir. Burada Müslümanların müstehcenliğine yapılan vurgu, onların batıl/sapkın inançlarıyla ilgili bir nitelik taşımaktadır.

4. Tanrı bu denklemde, Hristiyanların hamisi ve destekçisi olarak; Müslümanların ise düşmanı ve intikam alıcısı olarak resmedilmektedir. Müslümanların kutsal şehirden temizlenmesi, Haçlı tasavvurunda Tanrı'nın adaleti olarak değerdendirilmektedir.

William'ın kurgusuna göre, bu aşamalardan geçilerek Kudüs Müslümanlardan temizlendiğinde Rab, seçtiği Haçlı milletini şöyle karşılayacaktır: "*Adımı yerleştirmek için kendime seçtiğim Yerusalım, bak Krallın sana geliyor*".⁶¹ William, idrakli bir din adamı ve tarihçi olarak Tanrı'yı Haçlı destekçisi kılmıştır. Bunun sonucunda Tanrı, kutsal şehir Kudüs'ü Haçlılara krallık olarak bahşedecektir. Bu düşünce feodal Avrupa'nın *fief*⁶² usulünü, Tanrı'dan onaylı Kudüs merkezli bir krallığa dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Bu yapılırken de Tanrı'nın düşmanları olarak Müslümanlar, Haçlı tasavvurunda yok edilmeye müstahak bir gerekçelendirmeyle tarif edilmişlerdir. William'ın dediği üzere: "*tarihçilik müessesesi hoşı gidenleri yazmak değil, onlara zamanın sunacağı malzemeyi yazmaktır*".⁶³ Zamana sunulan malzemenin faydacı yanı-Kudüs'ün Haçlılarca zaptı düşünöldüğünde⁶⁴-Haçlı Seferleri'nin oluşmasına, seferin başarı paydasına ve Müslümanların algılanış biçimine büyük oranda hizmet etmişe benzemektedir.

Sonuç

Batı'nın İslam'ı algılayışı ve konumlandırışı İslam'ın yayılma hızıyla doğru orantılı bir süreçtir. İslam'ın Endölüs geçmişı ve bölgeye yerleşme serüveni, Batılı Hristiyanlarda içten içe duydukları öykünmenin yanında, reddiyeci bir geleneğin oluşması refleksini de beraberinde getirmiştir. 8. yüzyıldan itibaren gerek Doğu Hristiyanları (Yuhanna ed-Dimeşkî örneğindeki gibi) gerekse de Batı Hristiyanları, İslam'a karşı bir anlatı geliştirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Haçlı Seferleri'ne kadar Batı Avrupa'nın, İslam dünyasına karşı askeri bir faaliyet gerçekleştirme gücünün olmayışı kalemle mücadeleyi onlar için gerekli kılarken; Haçlı Seferleri'yle birlikte hem fiili hem de düşünsel bazda bir reddiye/savaş açma fırsatı bulmuşlardır. William of Tyre da Batı medeniyetinin yetiştirdiği bir birey ve Haçlı olarak mevcut İslam algısının Haçlı Seferleri'ne entegreli anlatımını kendi bakış açısından ele almıştır. William'ın İslam ve Müslümanlar hakkındaki tarih kurgusu Haçlı Seferleri'nin neden ve kime karşı yapılacak sorusuna verilmiş bir cevap olmanın yanında; seferleri daimi surette muharrik kılacak fikri sürekliliği de sistemli şekilde tasarlamıştır.

⁶¹ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 50.

⁶² Bloch, *Feodal Toplum*, 19-21.

⁶³ Willermus Tyrensis, *Haçlılar Türkler Karşısında*, 318.

⁶⁴ Willermus Tyrensis, *Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına*, 361-362.

William, "Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum" adlı Kudüs Haçlı Krallığı tarihini anlattığı eserinin başlangıcını, İslam'ı ve Müslümanları tasvir ayırmıştır. Bunu yapmasının gerekçesi seferlerin Müslümanlara karşı yapıldığı konusunu aydınlatma arzusuyla alakalı gözükmektedir. Tam da burada İslam'ın nasıl bir din ve Müslümanların kimler olduğu konusuna kendince cevap veren yazar, Doğu'da Müslümanların içinde yaşamış olmasına rağmen Batı geleneğinin İslam algısını Haçlı Seferleri'ne gerekçe olarak sunmaktadır. Bu noktada İslam'ı ve Müslümanları gerçekten tanımak/tanıtmak yerine-ki öyle olsaydı Kuran-ı Kerim ve ayetler hakkında bilgi verir yahut hiç olmazsa ihtiyacına binaen çarpıtma yapabilirdi-geleneksel Batı hafızasının ürünü olan argümanları kullanmayı tercih etmiştir. İslam'ı yalan ve uydurulmuş bir inanç sistemi sayan William, Hz. Muhammed'i şeytanın oğlu olarak resmetmiştir. Böyle yaparak İslam'ı ve Müslümanları şeytanın takipçileri konumuna getirmiştir. Devamında Müslümanların sahte inanç sistemleri ve şeytanın savunucuları olarak kutsal şehir Kudüs'ü kirleten, din adamlarını katleden ve aşağılayan, Hristiyan kadınları fuhşa zorlayan kişiler olarak anlatmıştır. Şeytanın sapkın inanç sistemine tabi olan Müslümanların zorbalıkları, Tanrı'nın kutsal şehri Kudüs'ü kirlettiğinden Tanrı Haçlıların yola çıkmasını arzulayıp Kudüs'ü Müslümanlardan kurtarmak istemiştir. William, Kudüs'ün Haçlılarca neden kurtarılması gerektiği sorusunu eserindeki kurguyla anlatmak istemiş ve öncelikli olarak neden kurtarmaktan ziyade kimden kurtarmak sorusuna odaklanmıştır. Bu sayede Müslümanları, Hristiyanların ve Tanrı'nın düşmanı olarak resmettiğinde; Kudüs'ün neden kurtarılması gerekçesini de vermiş olmaktadır. Oldukça faydacı bir tarih anlatısı sunan William, İslam'ı ve Müslümanları Haçlı Seferleri'nin oluşum sürecinden ayrı tutmamakta, aksine seferin ontolojik dayanağı kılmaktadır. Bu minvalde İslam'ın ve Müslümanların gerçeğine odaklanmaksızın Haçlılar için düşmanı imleyen bu anlatı Kudüs'ün kimlerden kurtarılması gerektiği sorusuna cevap olarak icra edilmiştir. Bu sayede William, Tanrı'dan destekli Haçlı ordularının neden yola çıktığını, Kudüs'ü kimlerden ve niçin kurtardığını, İslam ve Müslüman öznesi üzerinden anlattığında Haçlı ruhunu besleyen bir kanal açmıştır. İslam'ı ise Hz. Muhammed'den itibaren sahte ve zorba bir din; Müslümanları da günahkâr, zalim ve kutsala saygısı olmayan-kirletici-zümreler olarak değerlendirmiştir. Bu sayede Haçlı kimliğini düşman saydığı Müslümanlar karşısında da belirgin kılmayı amaçlamıştır. Netice itibarıyla de yazarın, İslam ve Müslümanlara karşı geliştirdiği bakış açısı, Haçlı Seferleri'nin "future history" kanalını düşman addedilen Müslümanlar üzerinden açmış ve derinleştirmiştir. Bu minvalde William of Tyre, Haçlı tarih yazıcılığının, Haçlı tarih yapıcılığıyla-yazıcılığın ya da yapıcılığın öncelik ve sonralık fark etmeksizin-bütünleştiren müstesna ve pragmatist bir kalemidir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Agibalova-Donskoy, Ye.-G. *Ortaçağ Tarihi*. çev. Çağdaş Sümer. İstanbul: Yordam, 2017.
- Anonim. *Itinerarium Peregrinorum Et Gesta Regis Ricardi Işığında III. Haçlı Seferi (1189-1192)*. çev. Harun Korunur. İstanbul: Kitabevi yayınları, 2019.
- Arjana, Sophie Rose. *Batı Tahayyülünde Müslümanlar*. çev. M. Murtaza Özeren. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Asbridge, Thomas. *Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Anonim *Haçlı Tarihi Gesta Francorum*. çev. Ergin Ayan. İstanbul: Selenge, 2013.
- The Gesta Tancredi of Ralph of Caen*. çev. B.S-D.S Bachrach. England: Ashgate, 2005.
- Bloch, Marc. *Feodal Toplum*. çev. M. Ali Kılıçbay. Ankara: Doğu Batı, 2015.
- Cahen, Claude. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe, 2016.
- Cahen, Claude. *İslamiyet 1*. çev. Esat Nermi Erendor. Ankara: Bilgi, 2000.
- Cardini, Franco. *Avrupa ve İslam*. çev. Gürol Koca. İstanbul: Literatür, 2004.
- Collingwood, R.G. *Tarih Tasarımı*. çev. Kurtuluş Dinçer. Ankara: Doğu Batı, 2019.
- Çekiç, Ayşe. "Aziz Augustinus'un Tanrı Devleti'ni Kurmak: Papa II. Urbanus ve Haçlı Savunusu". *Akademik İncelemeler Dergisi* 18/2 (2023), 381-401.
- Çekiç, Ayşe. "Düşman Yaratma Aracı Olarak Tarih Yazımı: Haçlı Kaynaklarında Kutsal Şehir Algısı ve Kudüs". *Journal of Oriental Studies* 42 (2023), 75-94.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalıcı, 2003.
- Foucault, Michel. *Hermetikliğin Kökeni*. çev. Şule Çiltaş Solmaz. İstanbul: Ayrıntı, 2017.
- Fulcher of Chartres. *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*. çev. F.R. Ryan. The University of Tennessee Press, ts.
- Fulcherius Carnotensis. *Kudüs Seferi "Kutsal Toprakları Kurtarmak"*. çev. İlcan Bihter Barlas. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2009.
- Gunther Von Pairis. *Konstantinopolis'in Zaptı (Bir Keşişin Kaleminden IV. Haçlı Seferi)*. çev. Kutsi Aybars Çetinalp. İstanbul: Kronik, 2022.
- Halsell, Grace. *Tanrı'yı Kıyamete Zorlamak*. çev. Mustafa Acar- Hüseyin Özmen. Ankara: Serbest, 2021.
- Hentsch, Thierry. *Hayali Doğu Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*. çev. Aysel Bora. İstanbul: Metis, 2016.
- Huntington, Samuel P. *Medeniyetler Çatışması*. ed. Murat Yılmaz. İstanbul: Vadi, 2017.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin İbnü'l Esîr. *el- Kâmil fi't- Târîh Tercümesi*. çev. Heyet. İstanbul: Ocak, 2016.
- Kalın, İbrahim. *Ben Öteki ve Ötesi*. İstanbul: İnsan, 2016.
- Kantorowicz, Ernst H. *Kralın İki Bedeni*. çev. Ü. Hüsrev Yolsal. Ankara: Bilgesu, 2018.
- Karakuş, Nadir. *Haçlı Seferlerinde Haşhaşiler*. İstanbul: Mana, 2018.
- Komnena, Anna. *Alexiad Malazgirt'in Sonrası İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi*. çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılâp, 1996.
- Moore, John C. *Pope Innocent III (1160/61-1216)*. Leiden, 2003.
- Morrison, Cecile. *Haçlılar*. çev. Nermin Acar. Ankara: Dost, 2005.
- Öz, Mustafa. "Hâkim-Biemrillâh". *DİA*. 15/199-201. TDV, 1992.
- Paul, Herman. *Tarih Teorisi*. çev. Büşra Helvacıoğlu. İstanbul: Yeni İnsan, 2019.
- Peter Tudebodus. *Bir Tanığın Kaleminden Birinci Haçlı Seferi Kudüs'e Yolculuk*. çev. Süleyman Genç. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Pirenne, Henri. *Hz. Muhammed ve Charlemagne*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Yayınları, 2006.
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Kentleri*. çev. Şadan Karadeniz. İstanbul: İletişim, 2019.
- Polat, Ziya. "Fulcherius Carnotensis'te İslam ve Müslüman Algısı". *Turkish Studies* 14/1 (2019), 613-632.
- Polat, Ziya. "Kudüs Katliamı Bağlamında Haçlı Seferlerinin Sebepleri". *Milel ve Nihal* 16/1 (2019), 175-198.
- Raimundus Aquilers. *Haçlılar Kudüs'te Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi*. çev. Süleyman

- Genç. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019.
- Robert the Monk. *The Historia Iherosolimitana*. çev. D.-M.G Kempf-Bull. UK: Boydell Press, 2013.
- Rouso, Henry. *Şimdiki Zamanın Tarihini Yazmak Tarih, Tarihçi ve Çağdaşlık*. çev. Volkan Çandar. İstanbul: İletişim, 2021.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK, 2008.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK, 2008.
- Shouthern, R.W. *Orta Çağ Avrupasında İslam Algısı*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Yöneliş, 1970.
- Şeyban, Lütfi. *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*. İstanbul: İz, 2016.
- Watson, Peter. *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud'a*. çev. heyet. İstanbul: YKY, 2020.
- Willermus Tyrensis. *Haçlılar Türkler Karşısında Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği III (1143-1184)*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Willermus Tyrensis. *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği-Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar-*. çev. Ergin Ayan. İstanbul: Ötüken, 2016.
- William Archbishop of Tyre. *The History of Godefrey of Bolyne and of The Conquest of Iherusalem*, 1893.
- William of Tyre. *Godeffroy of Bologne or The Siege and Conqueste of Jerusalem*. ed. Mary Noyes Colvin. London, 1893.
- Yousif, Ephrem Isa. *Süryani Vakanüvisler*. çev. Mustafa Aslan. İstanbul: Doz, 2009.
- Zenginoğlu, Samet. "Şarlıman ve Pirenne Tezi". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 10 (2022), 232-240..